

УДК: 340.134(477)«1917/1920»

М. Кравчук

кандидат юридичних наук, доктор права УВУ, завідувач кафедри теорії держави і права юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

Будь-який історичний досвід, як позитивний, так і негативний, відіграє важливу роль, якщо знати і вміло використати його уроки у сучасному державотворенні. Такий підхід стосується і питання розбудови та забезпечення дієвості Збройних сил України. На сьогодні залишається актуальною проблема будівництва Української армії як важливого атрибута незалежної держави, гаранта захисту власного суверенітету. Відповідно для вирішення цього важливого питання необхідно скористатися знаннями та історико-правовою спадщиною минулих поколінь. Відновлення державної незалежності України дало могутній поштовх розвитку національної історичної науки, викликало жваве зацікавлення історією визвольних змагань українства за здобуття своєї незалежності на початку ХХ століття [1]. Останнім часом багато науковців досліджують державотворчі процеси, особливості та закономірності законодавчої діяльності українських урядів різних державних утворень періоду відродження Української держави 1917–1920 років. Дійсно, зазначений етап створення і розвитку національної держави заслуговує на увагу саме з позиції вивчення, аналізу та узагальнення тих важливих державотворчих процесів, які були спрямовані на утвердження та захист національної незалежності. Минуло немало часу, однак і досі багато питань залишаються нез'ясованими як для української історичної науки, так і для загалу українського суспільства.

Тим більше, що донедавна підхід до вказаної теми перебував під впливом радянської ідеології, що суттєво визначало і ставлення до досліджуваного періоду. Сьогодні, завдяки введенню до наукового обігу багатьох оригінальних архівних матеріалів, ця тенденція позитивно змінюється на краще.

Богдан Гудь у «слові до читача» відомої праці В. Головка зазначає, що критичний аналіз військової політики на початку ХХ ст. вельми необхідний у наші дні, коли молода Українська держава як ніколи потребує модерних, ідейно стійких, боєздатних Збройних сил [2].

За роки незалежності України деякі сторони цієї проблематики розкривалися у працях сучасних науковців, зокрема, В. Голубка, Л. Гриневич, В. Довбні, О. Копиленка, В. Кульчицького, М. Литвина, О. Мироненка, А. Папікяна, В. Рум'янцева, В. Солдатенка, О. Тимощука, Я. Тинченка, Б. Якимовича та інших [3]. Детальний аналіз праць, в яких висвітлені військові питання, уже подано у попередніх публікаціях [4]. Незважаючи на те, що сучасні дослідники зробили певний крок у розвідці і опрацюванні цієї теми, поза їхньою увагою залишились різні важливі аспекти розбудови Збройних сил України, особливо історико-правового напрямку.

Основою нашого дослідження є документи і матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління. Державного архіву Вінницької області публікації періодичних видань того часу

[5, 6], літератури, яка стала доступною в період проголошення незалежності України. Це підвищує актуальність та цінність поданої наукової розробки, сприяє введенню в науковий обіг невідомих та маловідомих документів, робить їх доступними для великого кола громадськості. Широке використання документального, архівного, в тому числі нормативно-правового матеріалу дає змогу зробити нові висновки і узагальнення щодо особливостей правового забезпечення будівництва Збройних сил України у досліджуваний період, по-новому оцінити матеріал цієї проблематики, зібраний попередніми дослідниками.

Метою підготовки даної статті є висвітлення правового регулювання військового будівництва в період Директорії УНР, оцінка й аналіз нормативно-правових актів із військової сфери. Виділення з великої сукупності нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання різноманітних суспільних відносин, військових документів нормативного характеру, військового законодавства, дає можливість визначити, яку частку у загальному масиві становили ці акти та їх значимість, які актуальні військові проблеми були найбільш законодавчо врегульовані.

Період Директорії УНР був чи не найскладнішим етапом в українському державотворенні 1917–1920 рр. Становище нової влади було дуже важке. Україна виявилася оточеною ворогами з усіх сторін. Відповідно у таких умовах питання організації, забезпечення та діяльності національної армії набуло особливого значення. Як свідчить аналіз історичних матеріалів, Збройні сили Директорії склались із значної кількості різних повстанських загонів, а тому було важливим юридичне оформлення війська УНР [7].

14 грудня 1918 року, після того, як П. Скоропадський зрікся влади, настав період Директорії. Та фактично її діяльність розпочалася ще раніше, 16 листопада цього ж року. Саме цим днем

датовано два документи — «Від Директорії Української Народної Республіки до всіх Правительств Світу» та «Від Директорії Української Народної Республіки до Українського народу», які Директорія прийняла у ставці Головної команди Українських республіканських військ (м. Біла Церква). Переїнявши естафету державного та військового будівництва від Центральної ради, Директорія (її очолили найвищі урядовці Центральної ради — В. Винниченко, С. Петлюра та ін.), на відміну від своєї попередниці, розуміла необхідність створення Збройних сил, здатних захистити Українську державу [8: Арк. 248, 34; 13:167]. У вищевказаних відозвах визначалася стратегія українського державотворення, основні напрямки та принципи військового будівництва у період Директорії. Зокрема, у зверненні Директорії до Українського народу вказувалося: «...Для охорони свобод і справедливого ладу в Україні закликаємо населення України по селах та містах негайно організувати військові частини в громадах і повітах. Командування в них наказувалось очолити військовим старшинам української народності найвищим за чином. Всіх військових старшин української народності зобов'язуємо під загрозою військового суду негайно вступити до Армії УНР. Все українське населення кличемо стати в ряди Народної Республіканської Армії. Хто з селян не послухає цього наказу, той буде виключений від права на користування землею, бо це право треба силою вибороти від поміщиків та гетьмансько-поміщицького правительства» [8: Арк. 245].

Одним із напрямків вирішення проблеми забезпечення державою формування військ була спроба провести мобілізацію. Для реалізації цього завдання 27 листопада 1918 р. прийнято Закон «Про мобілізацію» [9: Арк. 3]. Однак через відсутність відповідної військової структури, установ та засобів для її проведення мобілізація не мала очікуваного успіху. Тому 13 січня 1919 р. був

прийнятий ще один Закон «Про заклик військових до дійсної служби». Закон визначав вікову межу осіб, які підлягали мобілізації, а також передбачав засоби соціального захисту призваних на службу. Зокрема за ними залишались посади, які вони займали до призову; родичам, яких утримували мобілізовані, виплачувалась половина їх заробітної плати, в інших випадках держава зобов'язувалася видавати продовольчий пайок. Аналіз архівних документів свідчить, що у ході мобілізації перевага надавалась правовим методам. У подальшому всі документи, що стосувалися мобілізаційних заходів, приймалися відповідно до цього закону і мали централізований характер.

У розв'язок Закону «Про поліпшення стану службовців дієвої армії УНР», затвердженого Директорією УНР 7 січня 1919 р., було прийнято постанову «Про прийом в дієву армію УНР охотників». У дієву армію приймали тих «козаків і підстаршин, котрі не підлягали військовій службі примусово, по мобілізації, але бажали послужити в народному війську охотниками (добровольцями) і захищати землю, волю і самостійність України в боротьбі з її зовнішніми і внутрішніми ворогами» [10: Ч. 373].

27 травня 1919 р. було введено Закон «Про зміну законів від 9 та 13 січня і 17 лютого 1919 р. «Про заклик військових до дійсної служби»». На зміну й доповнення законів від 13 січня 1919 р. «Про заклик військових до дійсної служби», Закону від 9 січня 1919 року «Про звільнення від мобілізації деяких урядових осіб судового відомства» і Закону від 17 лютого 1919 року «Про мобілізацію старшин та урядовців вчителів» постановлялось: всіх штатних чинів, починаючи від 5 класу і нижче: а) адміністративно-політичного Департаменту Міністерства внутрішніх справ, б) міліції, в) карно-розшукових відділів, як козаків, так і старшин і військових урядовців тих років, котрі закликалися по мобілізації, вважати прикликаними на

дійсну військову службу, з залишення за ними посад, які вони займали. Поширити, починаючи з 15 листопада 1918 р. чинність ст. 12 Закону від 13 січня 1919 року «Про заклик військових до дійсної служби» на тих осіб, котрі вступили охочими на військову службу до муштрових частин [11]. Новий закон розширював коло осіб, які підлягали мобілізації, надавав їм певні гарантії.

Досліджуючи офіційні видання законодавчих актів Директорії, що виявлені у архівних фондах України, зокрема офіційне видання «Вісник державних законів для всіх земель УНР», ми переконаємося, що правовому регулюванню питань військового будівництва надавалась велика увага. Багато постанов, прийнятих урядом Директорії УНР, були спрямовані на виділення коштів для проведення мобілізаційних заходів [12]. Однак, характеризуючи перші спроби мобілізації протягом 1919 року, потрібно відзначити, що вони були не зовсім вдалимими. Основними причинами були відсутність досвіду у відповідних структур та належної системи органів для проведення мобілізації, а також втрата значної території України внаслідок наступу Червоної армії. Це зумовлювало необхідність проведення дострокових призовів на військову службу [13].

Крім юридичного оформлення мобілізації, штатно-організаційної структури, командно-посадової системи, надзвичайно важливе значення надавалось розробці військових статутних норм, які детально регулювали внутрішнє життя військових. Першим було розроблено Дисциплінарний Статут 1 січня 1919 р. У ньому визначались обов'язки козаків і старшин, регламентувалися права посадових осіб у накладенні стягнень на підлеглих. Ці заходи були спрямовані на зміцнення військової дисципліни та підвищення відповідальності військовослужбовців [14: 15]. Варто зазначити, що всебічному і виваженому опрацюванню всіх питань військового життя перешкоджали постійні воєнні дії. Нормативні акти приймалися поспіхом.

іноді без ґрунтовної розробки, що у свою чергу впливало на ефективність правового регулювання.

Важливе значення мали і реформи військового судівництва. Заслугує на увагу Закон Директорії «Про надзвичайні військові суди» від 26 січня 1919 р. Відповідно до Закону скасовувалися всі військові польові суди, що існували на території Української Народної Республіки, незалежно від того, коли вони утворені, а також усі закони, накази, правила, інструкції та обіжники про ці суди. Під час оголошення місцевості на військовому стані або на стані облоги засновувалися надзвичайні військові суди. До того ж підсудності надзвичайного військового суду підлягали не тільки усі військові, а й цивільні особи за скоєні злочини. Закон складався із 35 статей, які містили детальний перелік злочинів, за які передбачалася смертна кара та строкова і безстрокова каторги. До того ж за злочини, які не каралися смертю, на старшин накладалася кара на 2 ступені більша, ніж на козаків по тій же справі. Законом була чітко визначена процедура судового засідання, особовий склад суду. Надзвичайні військові суди створювалися рішенням командира полку або військових начальників з рівними або більшими правами, а також губернськими, повітовими або міськими комендантами. Надзвичайний військовий суд складався з голови (муштрового, штабового старшини) й чотирьох членів: 2 старшин і 2 муштрових підстаршин або письмених муштрових козаків. Особовий склад надзвичайного військового суду призначався наказом військового начальника, до компетенції якого належало утворення суду. При надзвичайному військовому суді мали бути прокурор, оборонець та секретар. Обвинувачений мав право обрати собі оборонцем, крім призначеного, іншу особу, згідно зі Статутом карного судівництва, не виключаючи осіб жіночої статі. Усі публічні установи та уряди в окрузі начальника, що видав наказ про заснування надзви-

чайного військового суду, зобов'язані були повідомляти його негайно про скоєні злочини. Військовий начальник з одержанням вищезазначеного повідомлення, при затримці правопорушника, негайно видавав наказ про створення надзвичайного військового суду для вирішення цієї справи й одночасно передавав весь матеріал голові суду, визначеному в наказі. З цього часу обвинувачений перебував у розпорядженні голови суду. У разі неповноти матеріалів справи, що надійшла до суду, для повного з'ясування обставин правопорушення, голова передавав її найближчому військовому слідчому або старшині, призначеному військовим начальником. При виконанні цього доручення слідчий фактично розслідування не проводив, а тільки обов'язково з'ясував питання, визначені йому головою суду, й протягом трьох діб повертав справу до суду. Усі справи, передані наказом військового начальника до надзвичайного військового суду, повинні бути розглянуті на засіданні суду й завершені прийняттям вироку чи в окремих випадках постанови суду. У законі підкреслювалося: «Надзвичайний військовий суд зобов'язаний старанно й по совісті перевіряти докази відносно їх правдивості й значимості і давати їм оцінку вільно, за власним внутрішнім переконанням». Цьому суду надавалося право у випадках наявності пом'якшуючих обставин замінити смертну кару безстроковою або строковою каторгою. Після передачі всіх вироків для виконання надзвичайний військовий суд вважався розформованим і всі свої справи передавав до найближчого штабового суду [15].

Важливе значення у піднесенні морального стану особового складу армії відіграла система військових нагород. Законом «Про утворення відзнак «Республіка», «Слава України», відзнаки на пам'ять боротьби з гетьманським урядом та про заборону носити як орденські, так і інші зовнішні відзнаки колишньої Російської держави» від 24 січня 1919 р. передбачалася відзнака

«Республіки» двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так і за весь час відродження Української Народної Республіки, а відзнака «Слава Україні» двох ступенів передбачалася для тих старшин та козаків, котрі виявили своє лицарство в бою [16: Ч. 75]. Закон був лаконічним і складався з чотирьох пунктів. Ним встановлювалася заборона на носіння відзнак інших держав. Така заборона стосовно нагород Російської імперії була необхідною, тому що, забороняючи носіння цих відзнак, уряд УНР підносив авторитет власної держави. Як виняток, дозволялось носити георгіївські хрести та георгіївську зброю, якими були нагороджені громадяни УНР за героїзм у бойових діях.

У зв'язку з економічною розрухою, тяжким військовим становищем України в Армії Директорії з'явилися проблеми зростання дезертирства, зниження військової дисципліни. Для боротьби з цими негативними явищами, поряд із підвищенням ролі військового судівництва і законодавчого закріплення його діяльності, у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки Законом від 11 травня 1919 р. був запроваджений Державний інспекторат. Враховуючи важливість завдань, що покладалися на Державний інспекторат, Закон «Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Республіки» був введений в дію телеграфом. Правовий статус Державного інспекторату визначало «Положення про Державний інспекторат», яке було затверджене Директорією і додавалося до цього закону. У Положенні стверджувалося, що «Надзвичайні обставини, в яких перебуває зараз Україна, вимагають, аби Державний інспекторат з одного боку був правою рукою і очима Вищої Центральної Влади, а з другого боку він не повинен зупинятися ні перед якими мірами, аби врятувати нашу ар-

мію від розпаду й деморалізації. Через усю працю органів Інспекторату повинно проходити червоною ниткою: перемога Української Народної Армії на ворогами Республіки, звідки вони не прийшли б і де вони не були, за всяку ціну». Державний інспекторат мав розроблену структуру: Державний інспекторат польових управлінь Дієвої Армії (штабу й головного постачання); Державний інспектор управлінь та запасних частин Військового міністерства; інспектори запасних і дієвих військових частин та управлінь. На посаду інспектора могла бути призначена особа, «знайома з військовою справою, виключно українського походження, високої національно-патріотичної свідомості, морально не заплямована». Усі інспектори призначалися, звільнялися і віддавалися під суд Урядом Директорії із затвердженням Головного Отамана. Інспектор повністю відповідав за стан військової частини, до якої він був прикріплений. Вся робота їх зводилася до підняття престижу командного складу та інформування Вищої державної влади про становище в армії. Інспектори шляхом періодичного об'їзду підлеглих їм військових частин контролювали на місцях діяльність підлеглих їм інспекторів і роботу культурно-просвітніх органів. Їхнє недбальство або несвоечасне повідомлення уряду суворо каралося притягненням до кримінальної відповідальності, передбаченої § 20 Закону «Про надзвичайні суди» від 26 січня 1919 р. Інспектори зобов'язані були працювати в тісному контакті з командним складом, всяке невинне заострення відносин розглядалося як дезорганізація армії і як посягання на інтереси республіки і також суворо каралося. Вони наділялися правом негайного припинення виконання наказів, які завдавали очевидну шкоду республіці. Ордери на арешти, не підписані інспектором, а також вироки військових судів, затверджені без відома інспектора, були нелегітимними. Усі грошові витрати військової частини чи установи

здійснювалися під контролем інспектора і за підписом її командира, при цьому відповідальність за невиправдану витрату коштів несли обидва солідарно. Інспектори, не маючи права притягнення до дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, могли оскаржувати дисциплінарне стягнення, накладене муштровим командиром, начальником. Під час бойових дій інспектори зобов'язані були допомагати командирам військових частини у їх веденні. Організаційно інспектори підпорядковувалися один одному на підставі субординації (полковий — дивізійному і т. д.) і відповідно до цього зобов'язані були періодично звітуватися перед ними про свою діяльність і отримувати директивні розпорядження [17]. Вищевказаний закон свідчить про організаційне зміцнення управління Збройними силами Директорії, підвищення організованості і відповідальності у межах законодавчих вимог.

Крім вищезазначених нормативно-правових актів, Директорією було прийнято і багато інших, спрямованих на правове регулювання організації Української армії. Зокрема, Закони «Про заснування гардемаринської школи, про її штати та асигнування» від 11 січня 1919 р., «Про оголошення військового стану та стану облоги на Україні» від 24 січня 1919 р., «Про достроковий призов молоді для укомплектування старшинського складу Армії та про відкриття юнацьких військових шкіл» від 24 січня 1919 р., «Про надання Старшому Начальникові військових частин в місцевостях, оголошених на стані облоги, права заслання поза межі Української Народної Республіки» від 24 січня 1919 р., «Про штати управління головного скарбника дієвої армії і польових скарбниць» від 24 січня 1919 р., «Про утворення Особливої Слідчої комісії для розслідування проти єврейських погромних подій» від 24 січня 1919 р., тимчасовий Закон «Про Військовий Сьют Української Народної Республіки» від 25 січня 1919 р., «Про тимчасові правила керування справою пересування

військ та військових вантажів на залізничних та водних шляхах УНР» від 3 березня 1919 р., «Про допомогу козакам-інвалідам колишньої російської армії — громадянам України» від 27 травня 1919 р., «Про скасування посади Наказного Отамана Народної Республіканської Армії про Верховну Головну Команду її та про Військову Раду» від 19 липня 1919 р., «Про приєднання Морського міністерства до складу Військового міністерства» від 18 вересня 1919 р., Постанови: «Про асигнування в розпорядження Військового міністра 500 000 000 карб. на військові потреби», «Про заснування при Раді Народних Міністрів посади Головного Команданта тилу армії Української Народної Республіки та його Управління» від 26 січня 1919 р., «Про грошове та інше задоволення військовослужбовців Західної Облaсті УНР» від 18 липня 1919 р., «Про асигнування в розпорядження Військового міністра 70 000 000 гривень на військові потреби Галицької армії» від 18 липня 1919 р., «Про виключення Корпусу Кордонної Охорони зі складу дієвої армії» від 25 липня 1919 р. [18] Актуальною була проблема матеріального забезпечення військовослужбовців. Обмежений обсяг статті не дозволяє подати детальний аналіз всіх нормативно-правових актів, але лише вищевказаний перелік цих актів є підтвердженням великої законотворчої діяльності Директорії у військовій сфері.

Аналізуючи всю низку заходів стосовно правового забезпечення розбудови національної армії УНР, можна зробити висновок, що в цей період відбувався поступовий, виходячи з реальних умов та можливостей, процес розвитку Збройних сил на солідній правовій базі. Звичайно, важко стверджувати про широкомасштабні якісні зміни за такий короткий проміжок часу в умовах складних воєнних дій. І все ж за період Директорії здійснено найбільшу спробу ґрунтового правового вирішення всіх питань, пов'язаних з розбудовою національних Збройних сил.

Таким чином, перебуваючи у стані перманентної війни та під загрозою знищення, Директорія УНР приділяла значну увагу створенню власних Збройних сил, здатних захистити здобутки Української держави. За короткий строк уряду Директорії вдалося розробити необхідну законодавчу базу, спрямовану на забезпечення дієвості національної армії. Це і заходи щодо реорганізації вищого командування, формування різних родів військ, а також враховувались проблеми соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Звичайно, зважаючи на постійні воєнні дії, особливе значення надавалось проведенню мобілізаційних заходів саме на правовій основі. І хоча ці заходи не завжди давали очікуваний результат, військові проблеми вимагали досить швидкого реагування та вирішення. А цьому перешкоджали численні фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Це і нестача матеріально-технічного забезпечення, відсутність чітких загальнодержавних пріоритетів, зовнішнє вороже оточення та ряд інших чинників. Незважаючи на недоліки, досвід правового забезпечення будівництва Збройних сил періоду Директорії УНР має для нас повчальне значення. Він потребує прискіпливого вивчення, аналізу для використання його позитивних здобутків у державотворчих процесах сьогодення.

Підготовлена стаття спрямована на висвітлення правових засад формування Збройних сил України на початку ХХ століття, в період відродження власної держави. Автором проведено аналіз законодавчих актів у добу Директорії, одного з етапів становлення незалежної України. Опрацьовані архівні матеріали і документи підтверджують, що Уряд Директорії, на відміну від Української Центральної Ради, розумів значимість і роль армії в процесі становлення незалежної держави. Оцінка законодавчого масиву

свідчить, що державна влада у цей період спрямовувала свою широкомасштабну діяльність на правове регулювання розбудови Української армії. Правове забезпечення функціонування власного війська було її пріоритетним напрямком. Військові питання, які знайшли законодавче закріплення у той час, потребують уважного переосмислення і врахування сучасними державотворцями. Стаття виконана у плані розробки основної теми «Організаційно-правові засади розбудови Збройних Сил України в 1917–1920 рр.», яка потребує подальшого опрацювання.

Література

1. Голубко В. Армія Української народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 9.
2. Гудь Богдан. Слово до читача // Голубко В. Армія Української народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 8.
3. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За ред. Кузьмука О. І. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. — 448 с.; Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому — квітні 1918 року // Військ України. — 1993. — №8. — С. 102–107; Голубко В. Армія Української народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — 288 с.; Гордієнко В. І. Українськічові стрільці. — Львів, 1990. — 48 с.; Довбня В. А. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / За наук. ред. проф. П. П. Михайленка. — К.: Текст, 2002. — 220 с.; Задунайський В. Збройні сили України (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1995. — 198 с.; Історія українського війська (1917–1995) / Упорядник Я. Дашкевич. — Львів: Світ, 1996. — 840 с.; Копиленко О. Держава і право України. 1917–1920. — К.: Либідь, 1997. — 208; Кравчук М. В. Правові основи будівництва національних Збройних сил Украї

ни в 1914-1993 рр. (Організація, структура, штати): Історико-правове дослідження. — Івано-Франківськ: Плай, 1997. — 297 с.; Кравчук М. В. Українські січові стрільці. — Івано-Франківськ, 1998. — 40 с.; Кравчук М. В. Проголошення незалежності України та формування правових засад будівництва її Збройних сил // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. Випуск другий. — Тернопіль, 2001. — С. 31-38; Кравчук М. В. Організаційно-правові засади військового будівництва Української держави // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. Випуск третій. — Тернопіль, 2001. — С. 18-28; Кравчук М. В. Організаційно-правові засади формування Збройних сил України в 1917-1920 рр. // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. Випуск четвертий. — Тернопіль, 2002. — С. 11-22; Пашвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 640 с.; Папікян А. Л. Збройні сили України двадцятого століття. — Військовий інститут при державному університеті «Львівська політехніка», 1999. — 308 с.; Тимощук О. В. Охоронний апарат Української держави (квітень — грудень 1918 р.): Монографія. — Харків: Вид-во Ін-ту внутр. справ, 2000. — 460 с.; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи корботи та забуття. — К., 1995. — 256 с.; Якимович Б. Збройні сили України. — Львів, 1996. — 360 с.

4. Кравчук М. В. Військове будівництво в період Директорії (1918-1920 рр.) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 41 (у двох частинах). Частина 1. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2003. — С. 165; Кравчук М. В. Збройні сили — гарант суверенітету Української держави (організаційно-правовий аналіз військового будівництва України 1917-1920 рр.) // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. Випуск п'ятий. — Тернопіль, 2002. — С. 20-21.

5. Газета «Селянська громада» — ча- опис для селян, робітників і козаків. — І. 14. — 21 вересня 1919; Ч. 19. — 19 жов- ня 1919.

6. Газета «Дзвін» — щоденник Інфор-

маційного бюро Армії УНР. — Ч. 4. — 24 квітня. — 1919; Ч. 10. — 3 травня. — 1919; Ч. 17. — 13 травня. — 1919.

7. Кравчук М., Іванчик І. Військове будівництво в Українській Народній Республіці (Державно-правовий аспект) // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Збірник наукових статей викладачів юридичного факультету). — Івано-Франківськ, 1998. — С. 11.

8. Державний архів Вінницької об- ласті (далі ДАВО). — Ф. — Д — 255. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 11, 11 зв., 14, 14 зв., 16, 34, 245, 248.

9. Центральний державний архів ви- щих органів влади і управління (далі ЦДАВОУ). — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 3.

10. Вісник державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 20 лютого. — Ви- пуск IX.

11. Вісник державних законів для всіх земель УНР // Про зміну законів від 9 та 13 січня і 17 лютого 1910 р. «Про заклик військових до дійсної служби». — 1919. — 25 травня. — Ч. 323 (35).

12. Вісник державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 8 лютого. — Ви- пуск V.

13. Кравчук М. В. Військове будівни- цтво у період Директорії (1918-1920 рр.) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 41 (у двох частинах). Частина 1. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2003. — С. 166.

14. Дисциплінарний статут. — Пере- мишль, 1920. — С. 15.

15. Вісник державних законів для всіх земель УНР // Закон про надзвичайні військові суди. — 1919. — 24 січня.

16. Вісник державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — 8 лютого. — Ви- пуск V. — Ч. 75.

17. Вісник державних законів для всіх земель УНР // Закон «Про Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народної Респуб- ліки». — 1919. — 11 травня. — Ч. 318 (32.)

18. Вісник державних законів для всіх земель УНР. — 1919. — Випуски V-XXIX.